

Reculer pour mieux sauter: de bronnenproblematiek en de literaire eigenheid van de Middelnederlandse *Helias*

Elisabeth de Bruijn, Universiteit Antwerpen

Samenvatting

Verschillende onderzoekers hebben zich gebogen over de vraag of de vroegzestiende-eeuwse druk *Helias, Ridder metter Swane* teruggaat op de Franse *Genealogie avecques les Gestes* of de Engelse *Knight of the Swanne*. Deze bijdrage betreft de gehele zestiende-eeuwse gedrukte overlevering van de Franse en Engelse versies in de beschouwing en laat zien dat de Nederlandse druk meestal met het Frans, soms met het Engels correspondeert. Aan de hand van enkele voorbeelden wordt duidelijk gemaakt dat het filologisch gezien niet mogelijk is om de vraag naar de herkomst van *Helias* definitief te beantwoorden. Wel blijkt de laatste, in 1990 door Franssen ontwikkelde visie dat *Helias* teruggaat op het Engels op zwakere fundamenten te berusten dan de oudere hypothese dat de roman teruggrijpt op een Franse bron (eventueel met gebruikmaking van een Engelse editie). Aangezien de Engelse en Franse drukken van het verhaal zeer sterk op elkaar lijken, is het – ook zonder dat we kunnen vaststellen wat de brontaal is – mogelijk om enkele bijzonderheden van de Middelnederlandse vertaling in beeld te brengen.

Abstract

Several researchers have dealt with the question whether the early sixteenth-century edition of *Helias, Ridder metter Swane*, goes back to the French *Genealogie avecques les Gestes* or the English *Knight of the Swanne*. This contribution takes the complete sixteenth-century printed transmission of the French and English versions into account and demonstrates that the Dutch edition mostly corresponds with the French and in some cases with the English edition. On the

Email
elisabeth.debruijn
@uantwerpen.be

---

* Mijn grote dank gaat uit naar de beoordelaars van VMA. De waarde van hun gedetailleerde rapporten reikt verder dan enkel de verbetering van de huidige bijdrage. Dit artikel kwam tot stand in het kader van het VNC-project 'The changing face of medieval Dutch narrative literature in the early period of print (1477-c. 1540)', een samenwerkingsproject van de Universiteit Utrecht en de Universiteit Antwerpen.

basis of several examples it is shown that it is philologically impossible to conclusively answer the question of the source of *Helias*. Yet it becomes clear that the most recent view, put forward by Franssen in 1990, that *Helias* goes back to the English, rests on weaker grounds than the older hypothesis that the romance is based on a French source (possibly with the use of an English edition). Since the English and French editions of the story are very similar, it is – even without knowing the language of the source – possible to shed light on some particularities of the Middle Dutch translation.

---

1. DE MIDDELNEDERLANDSE HELIAS

In de Universiteitsbibliotheek Gent worden vier beschadigde bladen bewaard van de Nederlandstalige *editio princeps* van de *Historie vander Ridder metter Swane*, ook bekend als *Helias*.¹ Het voorkomen van specifieke ornamenten maakt het waarschijnlijk dat Jan van Doesborch de drukker is (NK 3172). We kennen de inhoud van de prozaroman dankzij het feit dat deze versie van het Zwaanridderverhaal compleet is overgeleverd in enkele latere drukken. Ook zijn er Franse en Engelse versies bewaard gebleven, die nauw verwant zijn met de Nederlandse *Helias*. In vergelijking met zijn anderstalige tegenhangers blijkt de Nederlandse enigszins te zijn bekort. Deze bijdrage brengt in de eerste plaats een *status quaestionis* van het onderzoek naar *Helias* in relatie tot de Engels- en Franstalige teksten, om vervolgens een oudere visie op de bronnenproblematiek te heroverwegen. In het laatste deel van de bijdrage worden enkele karakteristieken van de Nederlandse versie nader belicht.

De volgende schets van de inhoud van de roman kan helpen enkele hierna geciteerde passages te duiden. *Helias*' moeder, koningin Beatris, bevalt van zes jongens en een meisje, die allemaal een zilveren ketting om hun nek hebben. Koning Oriant is afwezig. Diens moeder, de boze Matabrune, verwisselt de baby's met puppy's en geeft een dienaar de opdracht de kinderen te doden. Deze laat ze echter achter in het bos, waar ze worden gevonden en gevoed door een heremiet. Enige tijd later worden alle kinderen behalve *Helias* ontdekt door Matabrunes jagers, die hun kettingen afpakken, waardoor ze in zwanen veranderen. Dit alles wordt geopenbaard aan de heremiet, die ook te weten komt dat Beatris door koning Oriant wegens bestialiteit ter dood is veroordeeld. *Helias* gaat naar het hof en onthult het verraad, waarop de koning

---

¹ De signatuur van dit ongesneden folioblad is Gent, UB, BIB.ACC.025068.

afstand doet van de troon. Helias, de nieuwe koning, geeft Matabrune de doodstraf. De zwanen krijgen hun menselijke gedaante terug, met uitzondering van een broer, wiens ketting was omgesmolten om er een beker van te maken. Op een dag ziet Helias een bootje dat wordt getrokken door deze zwaan. Helias ziet dit als teken dat hij moet vertrekken. Hij komt aan in Nijmegen, waar hij de eer verdedigt van de hertogin van Billoen. Hij wordt beloond met de hand van haar dochter, Clarisse. Ze krijgen een dochter, Yda. Tegen Helias' wens in, vraagt Clarisse hem twee keer naar zijn afkomst. Om die reden keert Helias terug naar Nijmegen en vervolgens naar zijn familie in Lillefoort, waar zijn laatste broer zijn menselijke gedaante terugkrijgt. Helias besluit de rest van zijn leven aan God te wijden en treedt in het klooster. Yda krijgt drie zonen, onder wie Godevaert van Billoen. Helias' vrouw en dochter bezoeken Helias nog één keer voor hij sterft. Het verhaal eindigt met de verwijzing naar de drie zonen die het Heilige Land zullen bevrijden.

De *Helias* is compleet overgeleverd in enkele latere drukken, waarvan de Amsterdamse druk van Cornelis Dirksz. Cool uit 1651 het dichtst bij Van Doesborchs druk staat en zelfs nog veel van de oude taalvormen bewaart (Boekenoogen 1931, p. 143). Deze druk vormde daarom het uitgangspunt voor de editie van Boekenoogen (1931). Inmiddels is duidelijk geworden dat Cool de *Helias* ook al publiceerde in 1631 (Wijngaards 2005, p. 97).² De datering van Van Doesborchs *Helias* is onzeker. Boekenoogen (1931, p. 122) en Floegel (1945, p. 90) gaan uit van de eerste helft van de zestiende eeuw, een ruime datering als men bedenkt dat Van Doesborch in 1536 overleed. In navolging van Nijhoff en Kronenberg (NK 3172) geeft Debaene (1951, p. 74) als datering 'c. 1515-1520?'. Echter, omdat Debaene ervan uitgaat dat de bewerker van de Engelstalige druk zich liet beïnvloeden door het Nederlandse volksboek, besluit hij: 'doch daardoor ook brengen we een oudste editie van onze prozaroman ten laatste tot 1512 terug, jaar waarin de editie van Wynkyn de Worde verscheen' (Debaene, 1951, p. 81). Deze vroege datering vinden we ook bij Franssen (1990, p. 60), maar hij verruimt deze tot 'c. 1512-1515?'; het is onduidelijk waarop hij de einddatum van '1515?' baseert. Hoe het ook

---

² De signatuur van de editie uit 1631 is Amsterdam, UB, OTM: O 73-227. De editie staat online op Google Books: https://books.google.be/books?vid=KBNL:UBA000073464&redir_esc=y (24 maart 2017). Een vergelijking met de druk uit 1651 leert dat de lay-out van de edities nagenoeg gelijk is, maar dat er in de latere druk op de folia A7r en B6r een andere houtsneede is gebruikt. Ook worden de kolommen in de druk van 1651 gescheiden door een verticale streep. Tot slot heeft het nieuwe zetsel geleid tot detailverschillen in spelling, zoals *-en* vs. een *e* met nasaalstreep, *d* versus *dt* en *g* vs. *gh*.

zij, de inschatting van onderzoekers als Nijhoff en Kronenberg, samen met het feit dat Van Doesborch in het tweede decennium van de zestiende eeuw veel narratieve teksten drukte, maakt het aannemelijk dat we de *Helias* ook in dit decennium kunnen dateren.³

2. DE BRON VAN *HELIAS*: ZEKERHEDEN EN ONZEKERHEDEN

Evenals over de datering bestaat er onduidelijkheid over de bron van *Helias*. De editie van de prozaroman door G.J. Boekenoogen, die postuum is uitgegeven door de Maatschappij der Nederlandse letterkunde, wijst op de mogelijkheid van een Franse bron, maar gaat niet nader in op de bronnenproblematiek (Boekenoogen, 1931, p. 172). Dat betekent echter niet dat Boekenoogen zich niet met de kwestie heeft beziggehouden. Uit zijn aantekeningen, thans bewaard in de Universiteitsbibliotheek Leiden onder signatuur LTK 1820, blijkt dat hij kennis had van de Parijse drukken van Le Noir uit 1504 en 1523 en van de Londense druk door Wynkyn de Worde uit 1512.⁴ Mogelijk is hij op het spoor van de Franse prozatekst gezet door G. (Gideon) Busken Huet, die in 1906 een artikel aan de Zwaanridderstof wijdde. Op 1 juni 1911 schreef laatstgenoemde in een persoonlijke brief aan Boekenoogen: ‘maar ik ontving den indruk dat het Nederl. volksboek zeer wel een verkorte vertaling of résumé kan zijn van den Franschen prozatekst der “Genealogie”. U zoudt natuurlijk die vraag best zelf kunnen uitmaken’ (LTK 1820, 1c, 002-004). Dat Boekenoogen zich bewust was van de overeenkomsten van het Nederlands met zowel het Frans als het Engels, blijkt uit zijn vergelijkingen, waarbij hij bij enkele Nederlandse tekstplaatsen steeds de Franse en Engelse equivalenten daaronder noteert (LTK 1820, 1d, 019-029). In enkele gevallen geeft hij met een marginale notitie aan of de betreffende tekstplaats met het Frans (= Fr.) of met het Engels (= Eng.) correspondeert.⁵ Of Boekenoogen op basis van zijn vergelijkingen tot een slotsom is gekomen, kan uit zijn aantekeningen niet worden opgemaakt.

---

³ Zie voor het fonds van Van Doesborch ‘Fondslijst II’ in Franssen, 1990, tussen p. 48 en 49.

⁴ Deze aantekeningen zijn ook online raadpleegbaar via de catalogus van de Universiteitsbibliotheek: <https://catalogue.leidenuniv.nl/>. Zie voor de Franse en Engelse drukken vooral LTK 1820, 1d, 011 en 018.

⁵ De voorbeelden die Boekenoogen opmerkte, zijn filologisch gezien meestal niet doorslaggevend. Zoals verderop in dit artikel zal blijken, geldt dit bijvoorbeeld voor de overeenkomst tussen *mes* (Nl.) en *knife* (Eng.) tegenover *glaiue* (Fr.) (LTK 1820, 1d, 024). Op dezelfde pagina noteerde Boekenoogen dat *den jongen Helias* (Nl.) meer overeenstemt met *his sonne yonge Helyas* (Eng.) dan met *son ieune filz Helyas* (Fr.), maar dit voorbeeld is m.i. niet overtuigend.

Het is niet waarschijnlijk dat Werner Floegel (1945) de aantekeningen van Boekenooien heeft geraadpleegd. Hij verwijst daar in ieder geval niet naar wanneer hij de bronnenproblematiek thematiseert. Floegel merkt op dat drie bewerkingen van de stof als potentiële bron in aanmerking komen: 1) De Franse versroman *Le Chevalier au Cygne et Godefroid de Bouillon* (1356), 2) de Franse prozabewerking daarvan die Pierre Desrey in 1499 vervaardigde: *La Genealogie avecques les Gestes et Nobles Faictz d'Armes du Tres Preux et Renomme Prince Godeffroy de Boulion* [...] (Parijs: Le Noir, 1504) en 3) de Engelse prozaroman *Helyas, Knight of the Swanne*, die in 1512 bij Wynkyn de Worde van de pers kwam (Floegel, 1945, p. 78-81).⁶ De Franse versroman verschilt zodanig van de prozabewerkingen in de drie talen dat deze geen kandidaat kan zijn. De Franse en de Engelse prozabewerking bevatten daarentegen allebei elementen die in de *Helias* voorkomen. Op basis van tekstvergelijkingen, de hoofdstukindeling en het aantal hoofdstukken (31 in het Frans en 32 in het Nederlands tegenover 43 in het Engels) luidt de eerste conclusie van Floegel (1945, p. 86) 'dat ons Ndl. Vb. naar het Fr. Vb. is bewerkt en niet naar het Eng. Vb'. Hij merkt echter op dat de Nederlandse roman in sommige opzichten meer met de Engelse overeenstemt: zo bevatten beide romans enkel het Helias-verhaal (en niet zoals het Frans ook de geschiedenis van Godfried van Bouillon), komen enkele persoons- en plaatsnamen overeen, lijken de titels van het werk zelf en van enkele hoofdstukken sterk op elkaar en hebben de teksten een gelijkwaardige slotformule. Om die reden besluit Floegel voorts 'dat de bewerker van het Ndl. Vb. ook zeker het Eng. Vb. voor ogen heeft gehad' (Floegel, 1945, p. 86-87).

Debaene schaarft zich achter de eerste conclusie van Floegel, maar trekt de tweede wegens gebrek aan bewijs in twijfel: omdat Floegel slechts wijst op *overeenkomsten* tussen het Engels en het Nederlands, zou immers ook andersom geredeneerd kunnen worden dat 'de bewerker van het Eng. Vb. ook zeker het Ndl. Vb. voor ogen heeft gehad' (Debaene, 1951, p. 80). Daarvoor pleit volgens Debaene de vervorming van de persoonsnaam Fr. Esmere – Nl. Esmeri – Eng. Emeri, evenals het contextuele gegeven dat er veel voorbeelden zijn van Engelse

---

⁶ De volledige titel van de Franse prozaroman luidt in de druk van 1504: *LA genealogie avecques les gestes & nobles faictz darmes du trespreux et renomme // prince Godeffroy de bouillon: et de ses cheuale//reux freres Baudouin et Eustace: yssus & descen//dus de la tresnoble & illustre lignee du vertueux // cheualier au cyne. Avecques aussi plusieurs aul//tres cronicques & hystoires miraculeuses: tant // du bon roy saint Loys comme de plusieurs aul//tres puissans et vertueux cheualiers*. Het enige exemplaar van de oudst bewaarde editie (ca. 1500) wordt bewaard in Wenen, onder signatuur ÖNB, Ink 15.F.18, zie: <http://data.onb.ac.at/rec/AC10855589> (24-03-2016).

prozaromans die op het Nederlands teruggaan, ‘terwijl een beweging andersom moeilijk te bespeuren valt’ (Debaene, 1951, p. 80). Inmiddels weten we dat niet alleen *Jacke* (1528) (Boekenoogen, 1905), maar ook andere narratieve teksten uit het Engels zijn vertaald, zoals *Merlijn* (ca. 1540) (Pesch, 1985) en hoogstwaarschijnlijk ook *Jan van Beverley* (ca. 1512) (Parsons en Jongenelen 2012). Omdat de Engelse tekst expliciet melding maakt van een Franse bron besluit Debaene: ‘er moet niet aan getwijfeld worden dat het Eng. Vb. uit het Frans vertaalde, maar toch is het waarschijnlijk dat de bewerker zich liet beïnvloeden door het hem bekende Ndl. Vb.’ (Debaene 1951, p. 80).

In zijn dissertatie weegt Franssen (1990, p.45) alle argumenten van Floegel en Debaene opnieuw, en presenteert hij zijn eigen kijk op de feiten. Hij selecteert alleen de argumenten die volgens hem van waarde zijn:

- Het Nederlands en het Engels beperken zich tot het kernverhaal van *Helias*, waar het Frans verdergaat met de lotgevallen van diens kleinzoon, Godfried van Bouillon;
- Het Nederlands en Frans stemmen qua kapittelindeling meer overeen;
- ‘Waar de titels van de hoofdstukken afwijken, komt N[ederlands] nu eens overeen met de lezing van F[rans] en dan weer met de lezing van E[ngels]’;
- ‘Het slot van de tekst met de verwijzing naar de Historie van Godfried van Bouillon hebben N[ederlands] en E[ngels] gemeen ten opzichte van F[rans]’

Hoewel Franssen ook signaleert dat de *Helias* overeenstemt met zowel het Frans als het Engels, komt hij tot een ander besluit dan Floegel en Debaene. Terwijl Floegel ervan uitgaat dat de Nederlandse samensteller uit het Frans vertaalde met kennis van de Engelse roman, en Debaene veronderstelt dat de Engelse samensteller uit het Frans vertaalde met kennis van de Nederlandse roman, zoekt Franssen de verklaring voor de verschillen en overeenkomsten tussen de drie romans in het bestaan van een intermediaire tekst (Franssen, 1990, p. 46). Deze intermediair kan volgens hem niet Frans zijn geweest, omdat de overgeleverde Franse versies niet afbreken na het *Helias*-verhaal, maar worden gevolgd door de geschiedenis van Godfried van Bouillon. De Engelse en Nederlandse teksten bevatten daarentegen enkel het *Helias*-verhaal. Als we uitgaan van een Franse bron, zou er dus een Franse tekst moeten hebben bestaan die ook enkel het gedeelte over *Helias* bevatte, en waarin bovendien enkele inhoudelijke aanpassingen en veranderingen in de hoofdstuktitels hebben plaatsgevonden. De Engelse en Nederlandse vertaler zouden dan onafhankelijk

van elkaar 'een beslissing hebben genomen om deze tekst te vertalen', iets wat Franssen zeer onwaarschijnlijk acht (Franssen, 1990, p. 46). Het bestaan van een Nederlandse intermediair is volgens Franssen uitgesloten, niet alleen omdat dit in strijd zou zijn met de woorden van de vertaler van de Engelse tekst, Robert Copland, die aangeeft dat hij het Engels heeft vertaald naar 'a true approved copye enprynted and corrected in the Frensshe language' (Lombardo, 1976, p. 2), maar ook omdat de hypothetische Nederlandse bron dan een zeer francofiële vertaling was, die sterk verschilde van Van Doesborchs druk, en 'met wijzigingen in de hoofdstukindeling, met veranderingen in de hoofdstuktitels en zonder refreinen' (Franssen, 1990, p. 46).

Franssen (1990, p. 46) besluit dan ook dat het bestaan van een Engelstalige intermediair de 'meest elegante oplossing is'. De verschillen in hoofdstuk-aantal en -titels zijn volgens hem van algemeen-structurele aard en hebben geen tekstuele consequenties. Daarnaast zegt Franssen dat 'de enige houtsnede die in het fragment [Van Doesborch] voorkomt ten opzichte van F minder nauwkeurig is dan diezelfde houtsnede in E. De houtsnede in de Engelse tekst kan nooit gebaseerd zijn op N, maar N wel op E' (Franssen, 1990, p. 47). Franssens argumentatie lijkt hier vooral te zijn gericht op het weerleggen van de visie dat de Nederlandse tekst de bron van het Engels is geweest. Hij vermeldt echter niet dat de Nederlandse houtsnede evengoed op het Frans kan teruggaan. Dat is zelfs waarschijnlijk, aangezien de Nederlandse houtsnede net als de Engelse gespiegeld is, wat er eerder voor pleit dat deze eveneens is gesneden naar een Frans voorbeeld [zie afbeelding 1 t/m 3]. Een laatste pro-Engels argument van Franssen is contextueel van aard: volgens hem zijn de contacten tussen Engelse en Nederlandse drukkers intensiever dan werd aangenomen, en waren de Lage Landen niet enkel de gevende, maar ook de ontvangende partij (Franssen, 1990, p. 47). Het lijkt erop dat Jan van Doesborch en Wynkyn de Worde elkaars teksten hebben herdrukt en elkaars houtsneden hebben gebruikt (Franssen, 1990, p. 41-47), wat het niet onmogelijk maakt dat eerstgenoemde een tekst van De Worde als voorbeeld voor zijn *Helias* zou hebben gebruikt.

In twee opzichten roept de argumentatie van Franssen vragen op. Ten eerste gaat Franssen vrij snel voorbij aan de mogelijkheid dat het Nederlands teruggaat op het Frans. Strikt genomen geeft hij daarvoor slechts een indirect argument, namelijk dat de overgeleverde Franse versies allemaal niet alleen het *Helias*-verhaal bevatten, maar ook de geschiedenis van Godfried van Bouillon. Franssen acht het zoals gezegd onwaarschijnlijk dat de Engelse en Nederlandse vertaler onafhankelijk van elkaar zouden hebben besloten enkel het

Afbeelding 1: *La genealogie avecques les Gestes* (Paris, Petit, ca. 1500), Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ink. 15-F-18, fol. D2v

Afbeelding 2: *Helyas, Knyght of the Swanne* (London, De Worde, 1512), Washington, Library of Congress, PR2235.C7, fol. G8v

Afbeelding 3: fragment van *Heliás* (Antwerpen, Van Doesborch, ca. 1512-1520), Gent, Universiteitsbibliotheek, BIB.ACC.025068

Heliás-verhaal te vertalen. Deze onwaarschijnlijkheid alleen is echter geen reden om een Franse bron uit te sluiten (vooral omdat de overeenkomsten met het Frans, zoals we zullen zien, gewichtiger zijn dan die met het Engels). Bovendien is het mogelijk dat er andere Franse bronnen hebben bestaan dan enkel de drukken die de betrokken onderzoekers hebben geraadpleegd.⁷ Om er zeker van te zijn dat we een compleet beeld van de overlevering hebben, wordt in deze bijdrage getracht alle bekende Franse drukken – zowel van voor als van na de publicatie van Van Doesborchs *Heliás*, aangezien een jongere druk een oudere versie kan vertegenwoordigen – in de beschouwing te betrekken. Een tweede zwakke plek in Franssens argumentatie, die samenhangt met de eerste, is dat Franssen nergens aangeeft waarom hij de conclusies van Floegel en Debaene, meer bepaald de mogelijkheid van enige vorm van

---

⁷ Om dit probleem te ondervangen, betrekken Floegel, Debaene en Franssen waar mogelijk ook andere drukken in hun onderzoek. Floegel en Debaene kenden drie drukken: Paris: Pierre Le Noir, 1504, Paris: Philippe Le Noir, 1523 en Lyon: Amoulllet, 1580. Deze vinden we ook terug in Doutrepont, 1939, p. 58-59. Franssen voegde daar nog een Parijse druk van 1499 (= ca. 1500, EdB) aan toe. Hij schrijft dat de drie vroegste van de hem bekende drukken ‘inhoudelijk bijna geen verschillen ten opzichte van elkaar vertonen’ (Franssen, 1990, p. 46). Geen van de onderzoekers lijkt echter zicht te hebben gehad op de complete overlevering van de Franse tekst.

contaminatie, onwaarschijnlijk vindt. In wat volgt wordt het gebruik van meer dan één bron opnieuw als mogelijkheid overwogen.

3. OVEREENKOMSTEN NEDERLANDS – FRANS

De Nederlandse *Helias* vertoont zoals gezegd de grootste overeenkomsten met de gedrukte Franse traditie van het Zwaanriddersverhaal, *La Généalogie avecques les Gestes*. Afgaande op de proloog is de tekst in 1499 geschreven door Pierre Desrey, ‘un érudit, versé dans la connaissance des Écritures, un traducteur et un historien compilateur, qui peut puiser à différentes sources’ (Weill & Suard, 2014, p. 313). De mededeling dat de tekst uit het Latijn is vertaald, mag met een korreltje zout worden genomen (Suard, 1987, p. 153). Het is duidelijk dat we te maken hebben met een prozabewerking van de uitsluitend handschriftelijk overgeleverde verstekst *Le Chevalier au Cygne et Godefroid de Bouillon* (zie bijvoorbeeld Lombardo, 1976, p. xxxvi).⁸ De prozabewerking is enkel in gedrukte vorm overgeleverd. Toch schijnt er ook een handschrift te hebben bestaan van de *Généalogie*: dit manuscript, dat helaas verloren is gegaan, is rond 1780 geraadpleegd door Contant d’Orville, die concludeerde dat het overeenkwam met het *Helias*-verhaal én gedeeltelijk met het tweede deel over Godfried van Bouillon.⁹ Aangezien ook dit manuscript niet eindigt met het *Helias*-verhaal is er niet direct reden om aan te nemen dat het de verloren Franse bron van de Nederlandse vertaling is geweest, maar uitgesloten is het niet. De *Généalogie* van Pierre Desrey is voor het eerst rond 1500 op de pers gelegd. Aan het enig bewaard gebleven exemplaar van deze druk zijn de citaten in dit artikel ontleend:¹⁰

Paris, Jean Petit, ca. 1500 [Wien, ÖNB, Ink. 15-F-18]

In het recent verschenen overzichtswerk *Nouveau Répertoire de mises en prose (XIVe-XVIe siècle)* van Colombo Timelli e.a. is de zestiende-eeuwse

---

⁸ Zie voor de handschriftelijke overlevering de online-bibliografie Arlima: <http://www.arlima.net/no/267> (geraadpleegd 5-10-2016).

⁹ Zie de bijdrage van Suard, die de citaten van Contant d’Orville uit het zesde deel van zijn *Mélanges tirés d’une grande bibliothèque* (1780, p. 4) vergelijkt met de corresponderende plaatsen in de *Généalogie* van 1504, en concludeert: ‘il a existé un ms. en prose du *Chevalier au Cygne*, dont s’est inspiré l’auteur de la *Genealogie*. Ce ms. associait déjà la fable et l’histoire: après la généalogie, entièrement romanesque, de Godefroy de Bouillon, il proposait l’‘histoire, a demi véritable’ de la première croisade’ (Suard, 1987, p. 157). Zie ook het vierde item, ‘Deuxième version en prose (perdue)’ op Arlima: <http://www.arlima.net/no/267> (geraadpleegd 5-10-2016).

¹⁰ Ook Franssen (1990) citeert naar deze druk.

overlevering van de *Généalogie* in kaart gebracht door Isabelle Weill en François Suard (2014, p. 305-320).

- 1) Paris, Michel Le Noir, 1504 [gebruikt ex.: Paris, BnF, Rés. LN-27-38857]
- 2) Paris, Jean Petit, 1504 [gebruikt ex.: London, BL, C-39-g-8]
- 3) Paris, Michel Le Noir pour Jean Petit, 1511 [gebruikt ex.: Paris, BnF, Rés. Y2-89]¹¹
- 4) Paris, Philippe Le Noir, 1523 [gebruikt ex.: Paris, BnF, Rés. Y2-90]¹²
- 5) Paris, Nicolas Chrestien, s.d. [ca. 1550] [gebruikt ex.: Chantilly, Mus. Condé, III-F-094]
- 6) Lyon, François Arnoullet, 1580 [gebruikt ex.: Lyon, BM, FC079]¹³

Weill & Suard lijken in hun overzicht een Parijse editie van Jehan Bouffon uit het midden van de zestiende eeuw te hebben gemist:

- 7) Paris, Jehan Bouffon, ca. 1550 [London, BL, C.46.e.2.]

De navolgende citaten uit de vroegst bekende druk werden systematisch vergeleken met de corresponderende plaatsen in al deze herdrukken, om er zeker van te zijn dat tekstplaatsen waarvan wordt verondersteld dat ze enkel in de Engelse druk voorkomen, niet ook al in een Franse bron te vinden zijn.¹⁴ Het is natuurlijk mogelijk dat bovenstaande lijst niet volledig is, en dat er een Franse druk heeft bestaan met varianten die de hypothese van een Engelstalige intermediair in één klap overbodig maakt. Echter, een controle van de tekstplaatsen in de genoemde edities voedt alleen maar de overtuiging dat de zestiende-eeuwse overlevering behoorlijk stabiel is geweest.

Er zijn tal van plaatsen waar de Nederlandse *Helias* overeenstemt met de Franse *Généalogie* en niet met de Engelse *Knight of the Swanne*. Voorbeelden van dergelijke overeenkomsten zijn niet alleen te vinden in de latere druk van Cool; enkele komen al voor in het vrij beknopte fragment-Van Doesborch, wat een indicatie is dat ze niet op het conto van een latere bewerker mogen

---

¹¹ Online raadpleegbaar. Links: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8600184k.r=g%C3%A9nealogie%20gestes?rk=21459;2> ; <http://data.onb.ac.at/rec/AC09809179> ; <http://data.onb.ac.at/rec/AC09809180>

¹² De druk van 1523 is ook geraadpleegd door Floegel (1945) en Debaene (1951). Volgens Floegel verschillen de druk van 1504 en 1523 enkel licht in spelling.

¹³ Link: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k79130s.r=Fran%C3%A7ois%20Arnoullet?rk=107296;4>

¹⁴ Vermeld zijn enkel de signaturen van de geraadpleegde exemplaren; voor een volledig overzicht van de overgeleverde exemplaren zie Weill & Suard (2014, p. 305-320).

worden geschreven. In wat volgt wordt consequent vermeld of de Nederlandse citaten zijn ontleend aan het fragment-Van Doesborch (NvD) of de druk van Cool (NC). Een eerste voorbeeld van een overeenkomst tussen het Nederlands en het Frans is de passage waarin de zwaan een buiging maakt voor de menigte die voor hem bidt. Deze zin ontbreekt in het Engels.¹⁵

- NvD: Ende dye zwaen neychde metten hoofde reuerencie doende den ghenen die voor hem baden (Boekenoogen, 1931, p. 91)¹⁶
Fr.: Et le cyne qui oyt ses parolles enclinoit le chef comme remerciant ceulx qui prioyent pour luy (d3r)
Eng.: Ø

In de volgende passage, waarin de graaf van Franckenborch de gravin van Billoen valselijk ervan beschuldigt een dochter te hebben gekregen tijdens de drie jaar durende afwezigheid van haar man, stemmen het Nederlands en het Frans ook overeen in de formulering ‘over zee’, terwijl het Engels daar spreekt van ‘vreemde landen’:¹⁷

- NvD: ende dat haer man was *ouer zee* geweest sonder weder keren .iiij. iaer lanck (Boekenoogen, 1931 p. 93)¹⁸
Fr. Et que son dict mary auoit estre enuiron lespace de trois ans est pais *doultre mer* sans aulcunement retourner par deca (d4r)
Eng. And that her sayd husbande about the space of .iii. yeres was in straunge countrees without retournynge home (Lombardo, 1976, p. 98)

Andere voorbeelden zijn te vinden in de druk van Cool. Wanneer aan het begin van het verhaal wordt verteld over het huwelijk tussen Beatris en Oriant, volgt het Nederlands duidelijk het Frans:¹⁹

- NC: Als dese beloften dus geschiet, *en besworen waren aen beyde zijden*, zoo bracht hy *de schoone Beatris* int Lillefoort *om daer te houden de feeste der bruyloft* (Boekenoogen, 1931, p. 8)

---

¹⁵ Alle Engelse citaten zijn ontleend aan Lombardo's editie (1976) van de druk van 1512. Franssen citeert naar de Engelse editie van 1550, die slechts in spelling afwijkt van de druk van 1512.

¹⁶ In de latere druk van Cool luidt de zin: *Ende de swaen neychde hem metten hoofde, ende dede hem reverentie* (Boekenoogen, 1931, p. 61).

¹⁷ Dit voorbeeld is ook te vinden in de aantekeningen van Boekenoogen (LTK 1820, 1d, 027).

¹⁸ In de druk van Cool luidt deze zin: *ende dat haer man was over zee geweest sonder wederkeeren drie jaer lanck* (Boekenoogen, 1931, p. 63).

¹⁹ Dit voorbeeld is ook te vinden in de aantekeningen van Boekenoogen (LTK 1820, 1d, 020).

- Fr.: Apres que la promesse fut ainsi faicte *et iuree entre icelles parties* le roy Oriant fist incontinant conduire et amener *la noble Bietris: a lislefort pour faire la feste et solennite du mariage* de luy et elle (a2v)
- Eng.: Whan the promesse wus thus made, the kynge incontynent made her to be ledde to Lylefort, for to mary her (Lombardo, 1976, p. 10)

In de passage waarin de goudsmid wordt gesommeerd om te waarheid te vertellen over de omgesmolten zilveren ketting, wordt in het Nederlands en het Frans gesproken van ‘Matabrunens goudsmit’, terwijl het Engels daar een bijzin heeft: ‘de goudsmid aan wie Matabrune de zilveren kettingen gegeven had’:²⁰

- NC: Naer dese feeste wert ghehaeldt *Matabrunens goutsmid*t om de waerheydt to weten van de silveren ketenen daer hy eenen nap of soude maken (Boekenoogen, 1931, p. 52)
- Fr. Apres durant icelle feste fut enuoye querir *lorfeure de Matabrune* pour scauoir la verite des chainnes dargent quelles luy auoit donnee pour faire une coupe (c6v)
- Eng. And during this feest the goldsmith was sent for, to whome Matabrune had gyven the chaynes of silver to make a cuppe, for to know the truth of him. (Lombardo, 1976, p. 82)

Zoals Franssen (1990, p. 45) in navolging van Floegel (1945, p. 83) al opmerkte, stemmen de Nederlandse en de Franse druk ook in hoofdstuktitels meer overeen. Een voorbeeld daarvan vinden we in het 23ste hoofdstuk van *Helias*, dat overeenkomt met hoofdstuk 23 uit de *Généalogie* en hoofdstuk 31 uit de *Knight of the Swanne*:

- NC: Hoe Helias troude de dochter vande hertoginne omdat *hy den grave verwonnen hadde in den kampe* (Boekenoogen, 1931, p. 69)
- Fr.: Comment le bon Helyas cheualier au Cyne espousa la fille de la duchesse de boulion apres *quil eut vaincu le comte de franquebourg son ennemy: en champ de bataille* (d6r)²¹

²⁰ Zie ook de aantekeningen van Boekenoogen (LTK 1820, 1d, 025).

²¹ In de druk van Nicolas Chrestien van ca. 1550 luidt de hoofdstuktitel: *Comme Helias le noble cheualier au cyne combatit le conte de Francquebourg, le quel il vainquist en champ de bataille* (fol. i2v)

Eng.: How the good Helyas wedded the daughter of the Duchesse of Boulyon. (Lombardo, 1976, p. 106)

Dat het zowel in het geval van de Nederlandse als van de Franse drukken hier gaat om het 23^e hoofdstuk is overigens toeval, aangezien er over en weer titels ontbreken.²² Toch zijn de overeenkomsten tussen het Nederlands en het Frans in de kapittelindeling over het algemeen sterker, zoals ook het volgende voorbeeld laat zien. In de Engelse druk wordt het opschrift opgesplitst in twee hoofdstuktitels:

NC: Hoe Marcus de seven kinderen in een bosch droegh ende lietse daer ligghen op sijnen mantel, ende [hoese] de heremijt Helias vondt (Boekenoogen, 1931, p. 14)

Fr.: Comment Marques porta les sept enfans que la noble royne auoit enfantez en la forest et les laissa sur son manteau et comment Helyas lermite les trouua (a6v)

Eng.: – How Markes bare the .vii. chyldren into a forest, and lefte them on his mantell. Chapter vii. (Lombardo, 1976, p. 27)

– How the .vii. chyldren were founde in the forest by a deuout hermyte named Helyas. Chapter viii. (Lombardo, 1976, p. 30)

De vergelijking tussen de drie drukken laat zien dat de Nederlandse tekst varianten bevat die wel in het Frans voorkomen en niet in het Engels. Om die reden kan de *Knight of the Swanne* van Wynkyn de Worde, zoals Franssen ook al aangeeft, nooit de bron zijn geweest van de Nederlandse *Helias*.

4. OVEREENKOMSTEN NEDERLANDS – ENGELS

De Engelstalige *Knight of the Swanne* is voorzien van een proloog, waarin Wynkyn de Wordes vaste vertaler Robert Copland met enkele bescheidenheidstopoi aangeeft dat hij de tekst heeft vertaald naar *a true approued copye enprynted and corrected in the Frensshe language* (Lombardo, 1976, p. 2). Afgaande op de proloog is Coplands bron dus een gedrukte Franse tekst geweest. De *Knight of the Swanne* werd in 1522 (STC 7571.5) door De Worde zelf herdrukt en werd rond 1550 (STC 7572) opnieuw op de pers gelegd door William Copland – de zoon van de vertaler. Die herdruk is gezet naar de druk van De Worde en geeft

---

²² Zie Franssen, 1990, p. 204, n. 200 voor een concordantie van de hoofdstukken in de drie versies.

geen blijk van 'any extensive revision of the 1512 text' (Lombardo, 1976, p. xliv).²³ Het zou daarna tot in de negentiende eeuw duren voordat de tekst opnieuw werd uitgegeven (Lombardo, 1976, p. iii). De druk van *De Worde* uit 1512 wordt hier gebruikt voor een vergelijking met de Franse en Nederlandse tekstgetuigen; alle tekstplaatsen zijn tevens geverifieerd in de latere druk van Copland.

Franssens filologisch pleidooi voor een Engelse brontekst bestaat uit drie voorbeelden van tekstplaatsen waar de Nederlandstalige *Helias* correspondeert met de Engelstalige druk, terwijl het Frans daar een andere lezing heeft. Twee van Franssens voorbeelden vinden we al bij Floegel (1945, p. 83-84), die de overeenkomsten tussen het Nederlands en het Engels van verrassend weinig concrete tekstplaatsen voorziet. De reden dat het zo ingewikkeld is om verschillen tussen de Franse en de Engelse versie te illustreren is ongetwijfeld het feit dat de laatste een vrij letterlijke omzetting is van het Frans: 'Robert Copland's translation is an extremely close one, even to the extent that he has borrowed superficial stylistic elements and a number of peculiarly French constructions from Desrey' (Lombardo, 1976, p. xlii). De plaatsen waar de Engelse tekst overeenstemt met het Nederlands en niet met het Frans, zijn dus lastig op te sporen. Het eerste voorbeeld van een overeenstemming van de Engelse en Nederlandse tekst tegenover het Frans, dat Franssen in navolging van Floegel geeft, is te vinden aan het slot van het verhaal. De filologische waarde van dit voorbeeld is niet zo groot, omdat het mogelijk is dat we met een conventioneel slot te maken hebben. Nochtans is het opvallend dat het verhaal in het Nederlands en het Engels precies op dezelfde plaats eindigt.

NC.: t'welck ons oock jonne God den Vader, den Soone, ende den Heylighen Gheest. Amen. (Boekenoogen, 1931, p. 84).

Fr.: Ø

Eng.: To the whiche brynge vs the Fader, the Sone, and the Holy Goost. Amen. (Lombardo, 1976, p. 145)

Het tweede voorbeeld dat Franssen geeft van een overeenkomst tussen het Engels en het Nederlands vinden we ook al bij Floegel (1945, p. 83):

NC: [...] Hoe coninck Helias tslot bestormde daer Matabrune zijn grootemoeder in was, *ende hoe hyse dede verbornen* (Boekenoogen, 1931, p. 57)

---

²³ Van deze herdruk is slechts één exemplaar bekend.

- Fr.: [...] Et puis luy ottroya daler prendre sa mere matabrune dedans Maubruyant (d1v)
- Eng.: [...] And than gaue hym leue to go take his moder Matabrune in the castell of Maubruyant; *and there he brente her in a grete fyre* (Lombardo, 1976, p. 88)

Ondanks de verschillen tussen de drie versies – het Nederlands corrigeert als enige dat Matabrune Helias’ ‘grootmoeder’ is en maakt melding van de bestorming van het kasteel, terwijl in het Engels sprake is van ‘oorlof’ om te vertrekken – is dit het enige voorbeeld waarvan Debaene (1951, p. 80) vindt dat het afdoende een overeenkomst tussen het Nederlands en het Engels ten opzichte van het Frans aanduidt. Inderdaad is deze variant van filologische waarde. Debaene nuanceert echter direct: ‘daar in dit geval echter de Franse tekst niet een andere versie heeft, doch helemaal niets, kunnen die woorden wel in een oudere Franse editie hebben gestaan, zodat ook dit voorbeeld weinig bewijst’ (Debaene, 1951, p. 80). Hoewel dit filologisch gezien juist is, is het opmerkelijk dat ook geen van de andere zestiende-eeuwse Franse drukken in het kapittelopschrift melding maakt van de verbranding van Matabrune.²⁴ De tekstoverlevering lijkt hier behoorlijk stabiel te zijn geweest. Dat geldt ook voor andere tekstplaatsen die een directe bewerking Frans – Nederlands uitsluiten, bijvoorbeeld wanneer Helias zijn vader belooft Matabrune te veroordelen:²⁵

- NC: ick sweere by der waerheydt ick en sal niet rusten ick en heb tslot ghewonnen, ende ick sal justitie doen over haer, die met grooten onrecht ende onghelijck heeft willen verraden mijn moeder ende alle *haer kinderen*. (Boekenoogen, 1931, p. 57)
- Fr.: Je vous prometz la foy que ie ne cesseray iamais: iusques iaray prins le chasteau de Maubruyant: et faict droit et iustice de celle que ainsi a tort voulut trahyr ma mere et nous (d2r)
- Eng.: I promyse you my faythe that I shall neuer cease tyll I haue wonne and taken the sayd castell named Maubruyant and done ryght and iustyce vpon her that in suche maner with wronge hath wylled to betraye my moder and *vs her chyldren* (Lombardo, 1976, p. 90)

²⁴ Dat de variant in de druk van 1523 ook niet voorkomt, werd reeds vastgesteld door Floegel 1945, p. 83 en Debaene 1951, p. 80.

²⁵ Deze overeenkomst is ook opgemerkt door Boekenoogen (LTK 1820, 1d, 026).

Zowel het citaat hierboven als de hierna volgende citaten laten zien dat de overeenkomsten tussen het Nederlands en het Engels meestal in de details te vinden zijn. Het is daardoor onduidelijk of ze als filologische varianten mogen gelden. Zo wijkt in het volgende voorbeeld de betekenis van het Franse *glaiue* ('zwaard') niet heel sterk af van het 'mes' waarvan in het Nederlands en Engels sprake is:²⁶

- NC: ende soude hem den hals of ghesteken hebben hadt hy een *mes* ghehadt (Boekenoogen, 1931, p. 41)
- Fr: et tellement que des lors luy eut coupe la gorge sil eust eu vng *glaiue* pour ce faire (c3r)
- Eng: and helde him so that he wolde haue cutte his throte yf he hadde ony *knyfe* for to doo it withall (Lombardo, p. 64)

In het volgende citaat, tevens het derde en laatste voorbeeld dat Franssen geeft om de overeenkomst tussen het Engels en het Nederlands te illustreren (Franssen, 1990, p. 203, n. 196), staan het Engelse *freendes* en het Nederlandse *vrienden* tegenover het Franse *parens*. Wanneer we de betekenis van *parens* ruimer opvatten, in de betekenis van 'verwanten', dan wordt het verschil met 'vrienden' aanmerkelijk kleiner. Bovendien maakt dit laatste voorbeeld duidelijk dat *Helias* evengoed met het Frans correspondeert, aangezien zowel het Nederlands als het Frans er melding van maken dat *Helias* zijn geschiedenis *vertelde* (*recita*). Tot slot moet worden opgemerkt dat de drukken van zowel Jean Petit als Le Noir uit 1504, en de druk van Le Noir uit 1523 geen adressant vermelden: het kapittelopschrift luidt daar *Comment le bon helyas cheualier au Cyne dist et recita tout ce quil luy estoit adueni en son voyage* (...) (e1v), terwijl er in alle latere drukken wel weer *a ses parens* staat. De invloed van de overlevering op de variatie in dergelijke details kan groter geweest zijn dan op het eerste gezicht het geval lijkt.

- NC: Hoe *Helias* sijnen *vrienden* *vertelde* al sijn gheschiedenisse [...] (Boekenoogen, 1931, p. 75)
- Fr.: Comment le bon *Helias* chevalier au *Cine* dist et *recita* a ses *parens* tout ce que luy estoit adueni en son voyage [...] (e3r)
- Eng.: How the noble *Helyas* tooke leave of his *parantes* and *freendes* [...] (Lombardo, 1976, p. 121)

---

²⁶ Dit voorbeeld is ook te vinden bij Boekenoogen (LTK 1820, 1d, 024).

Ook elders stemmen het Nederlands (reeds in het fragment-Van Doesborch) en het Engels overeen in het gebruik van *vrienden* tegenover het Franse *parents*. Het feit dat er wordt gesproken over *tous mes parents* pleit er des te meer voor om *parents* ook hier eerder op te vatten in de betekenis van ‘verwanten’ dan van ‘ouders’:

- NvD: Mijn gheminde eerweerdighe vadere / Duechdelijcke moeder, ende broeders allega(dere) / Lief suster, ende al mijn *vrienden* tsamen (Boekenoogen, 1931, p. 89)
- Fr.: Mon trescher et honnere pere, et vous aussi ma bonne mere Ensembles mes freres ma seur et tous mes parents (d3r)
- Eng.: My ryght dere and honoured fader, and you also, my swete moder, with all my bredren and syster, and *friendes* here presente (Lombardo, 1976, p. 94)

Een laatste voorbeeld dat duidelijk maakt dat we de mogelijke betekenis van verloren gegane bronnen niet mogen onderschatten, is ontleend aan de passage waarin koning Oriant zich bij Beatrix verontschuldigt voor het feit dat hij haar niet geloofde. Dit voorbeeld is ook te vinden in de aantekeningen van Boekenoogen, die erbij noteerde dat het Nederlandse *mijn lief* hier meer correspondeert met het Engelse *my loue* dan met het Franse *ma dame* (LTK 1820, 1d, 025). In de druk van ca. 1500 heeft het Frans hier echter *mamie*, wat wel in overeenstemming is met het Nederlands en het Engels. Dit roept de vraag op of er niet meer ogenschijnlijke overeenkomsten tussen het Nederlands en het Engels zijn die verklaard kunnen worden door een verloren gegane Franse bron.

- NC: *mijn lief* ick heb u groot onghelijck ghedaen (Boekenoogen, 1931, p. 51)
- Fr.: *Mamie* ie vous ay faict grant tort (Paris: Jean Petit, ca. 1500, c6r)
- Fr.: Ma dame ie vous ay fait grant tort (Paris: Jean Petit, 1504, c6v)
- Eng.: *My loue*, I haue done you grete wronge, but pardon me, yf ye please (Lombardo, 1976, p. 80)

Wat de weinige voorbeelden van de overeenkomsten tussen het Nederlands en het Engels ten opzichte van het Frans laten zien, is dat geen van de *overgeleverde* Franse drukken de bron kan zijn geweest van *Helias*. De Nederlandse vertaler zou deze elementen hooguit kunnen hebben ontleend aan een niet overgeleverde Franse bron. Daarnaast is het filologische gewicht van de

overeenkomsten Nederlands-Engels minder groot dan dat van de overeenkomsten Nederlands-Frans. De meest overtuigende voorbeelden – het gelijkaardige slotmoment van de Engelse en Nederlandse tekst en de vermelding van de verbranding van Matabrune in de hoofdstuktitel – zijn eerder van paratekstuele aard.

5. EEN ONBESLISTE STRIID?

Alle onderzoekers die zich met de bronnenproblematiek van *Helias* hebben beziggehouden, hebben opgemerkt dat de Nederlandse tekst nu eens met de Franse, dan weer met de Engelse overlevering overeenstemt. Floegel en Debaene concluderen dat *Helias* teruggaat op het Frans, waarbij de eerste aanneemt dat de Nederlandse bewerker ook een Engelse bron heeft gekend, en de laatste dat de Engelse bewerker ook een Nederlandse bron heeft gekend. Op basis van indirecte argumentatie komt Franssen tot een derde conclusie, namelijk dat een niet-overgeleverde Engelse bron aan de oorsprong moet hebben gestaan van de Nederlandse vertaling. Elk van de drie zienswijzen heeft een hypothetisch karakter. Het in de beschouwing betrekken van de volledige bekende overlevering van de Franse prozaroman heeft geen informatie verschaft die de discussie definitief kan beslechten, maar heeft wel het inzicht opgeleverd dat de Franse overlevering uitermate stabiel is geweest. Wat de bron van *Helias* betreft, zijn drie mogelijkheden:

- a) *Helias* gaat terug op een (niet overgeleverde) Franse tekst
- b) *Helias* gaat terug op een niet overgeleverde Engelse tekst
- c) *Helias* is het resultaat van het gebruik van meer dan één bron

Optie a en b spreken voor zich. Een vorm van contaminatie zoals in optie c wordt in de filologie vaak gezien als een onelegante noodoplossing. Toch is de mogelijkheid geopperd door Floegel (1945, p. 86-87) en Debaene (1951, p. 80), zij het dat de laatste veronderstelt dat de Engelse tekst het resultaat is van contaminatie. Franssen (1990, p. 44) ziet niet veel in deze theorie en vraagt zich af: ‘waarom zou een vertaler zich op twee teksten baseren, terwijl het slechts om verschillen van ondergeschikt belang gaat?’ Het antwoord moet zijn dat het de vertaler inderdaad niet te doen is om verschillen van ondergeschikt belang: indien er gebruik gemaakt is van meer dan één brontekst, zijn dergelijke verschillen slechts een indirect gevolg. Het is opvallend dat het bij de overeenkomsten tussen de Nederlandse en Engelse tekst veeleer gaat om zaken van algemene of structurele

aard, zoals de titel, de kapittelindeling, de hoofdstuktitels, en namen van personen en plaatsen. Het zijn ook deze zaken die Floegel noemt ter staving van zijn tweede conclusie dat ‘de bewerker van het Ndl. Vb. ook zeker het Eng. Vb. voor oogen heeft gehad’ (Floegel, 1945, p. 86-87). Sinds het verschijnen van het proefschrift van Franssen in 1990 lijkt de visie dat *Helias* op een Engelse bron teruggaat in het onderzoek te zijn geaccepteerd (Claasens, 1993, p. 330; Wijngaards, 2005, p. 97). Hoewel de feitelijke overlevering geen definitieve uitspraak over de bron van *Helias* toelaat, lijken de varianten die filologisch het meeste gewicht hebben echter eerder in de richting van het Frans te wijzen. Daarnaast is er reden genoeg om de door Floegel geopperde mogelijkheid dat de Nederlandse bewerker ook terugrijpt op het Engels opnieuw te overwegen.

Het zou kunnen dat we een wat ruimere blik moeten hanteren ten aanzien van de vertaalpraktijk in de onderzoeksperiode. Nu is er helaas weinig bekend over de manier waarop vertalers in de late vijftiende en vroege zestiende eeuw te werk gingen. Maar er zijn voorbeelden die laten zien dat het niet ongebruikelijk was om een vertaling op meer dan één bron te baseren. Zo gebruikte Gheraert Leeu voor zijn *Esopus* (1485) niet alleen Julien Macho’s Franse *Esope* (Lyon: Huss & Schabeller, 1484), maar ook Steinhöwels Latijnse editie van de tekst (Straßburg: Knoblochtzer, c. 1481). Aan de Latijnse editie ontleende hij zowel de illustraties als enkele tekstuele details (Dicke, 1994, p. 120; Derendorf, 1996, p. 81).²⁷ Ook voor zijn *Meluzine* (1491) benutte Leeu twee bronnen: hij volgde de *Histoire de Mélusine*, maar verwerkte ook delen uit de *Roman de Partenay* in zijn tekst (Zeldenrust, 2015, p. 141-142). Het gebruik van meer dan één bron beperkt zich niet tot tekstuele contaminatie: in de overlevering van de Duitse *Meluzine* zien we bijvoorbeeld dat drukkers vanaf het begin van de zestiende eeuw voor hun tekst en beeldprogramma gebruik gingen maken van verschillende bronnen.²⁸ In de Engelstalige literatuur vinden we eveneens voorbeelden van contaminatie in de onderzochte periode: Wynkyn de Worde bediende zich voor zijn *Morte Darthur* (1498) van Caxtons editie van die tekst uit 1485, maar vermoedelijk ook van het

---

²⁷ Julien Macho ging zelf overigens ook compilerend te werk: hij gebruikte de Latijns-Duitse uitgave van Steinhöwel (Ulm: Zainer, 1476/1477), waarbij hij hoofdzakelijk de Latijnse tekst vertaalde, maar zich soms baseerde op de Duitse tekst (Hecker, 1982, p. LXXX-LXXXII).

²⁸ ‘Anfang des 16. Jhs. greifen die Straßburger nicht mehr auf eine Vorlage aus dem unmittelbaren Umfeld zurück, sondern bedienen sich mehrerer Quellen für ihren Text und die Holzschnitte. Diese neue Textform der Melusine übernimmt Steiner von Knobloch, schöpft aber ebenfalls aus älteren Quellen.’ (Behr, 2014, 110).

handschrift dat is gebruikt voor het persklaar maken van laatstgenoemde druk (Mukai, 2000). Hieruit blijkt dat samenstellers van teksten soms gedrukte en handschriftelijke bronnen combineerden.

Zoals Franssen aangeeft, is er alle reden om aan te nemen dat Jan van Doesborch nauw contact had met Engelse drukkers, meer bepaald met Wynkyn de Worde. Als de banden met Engeland van invloed zijn geweest op het ontstaan van de Nederlandstalige *Helias*, dan kan Van Doesborch op deze manier kennis hebben genomen van diens Engelse editie, maar hij kan zo evengoed een Franse druk of zelfs beide edities hebben bemachtigd. Op basis van de aangehaalde tekstplaatsen en het feit dat de houtsnede in het fragment-Van Doesborch (net als in de Engelse druk) gespiegeld is, lijkt het goed denkbaar dat de Nederlandse bewerker van *Helias* zich in hoofdzaak baseerde op het Frans. De voorbeelden hierboven laten zien dat het gebruik van meer dan één bron in de onderzochte periode geen zeldzaamheid is. Dat de Nederlandse vertaler tevens kennis had van de Engelse vertaling (die hem op het idee bracht alleen het Zwaanriddersverhaal te drukken, enkele eigennamen aan te passen en hier en daar details in de tekst te veranderen) is dan ook een reële mogelijkheid, die we zeker moeten heroverwegen. Tenzij er in het onderzoek nieuwe bronnen opduiken, of er fundamenteel nieuw inzicht wordt verworven in de vertaalpraktijk van drukkers rond 1500, kan de vraag naar de bron van *Helias* weliswaar niet definitief worden beantwoord, maar het gevolg daarvan – namelijk dat zowel de Engelse als de Franse drukken in het onderzoek moeten worden betrokken – is nu niet langer een zwaktebod.

6. BIJZONDERHEDEN VAN DE NEDERLANDSE *HELIAS*

Ook zonder te weten of *Helias* nu teruggrijpt op een Franse of Engelse bron, of op allebei, kunnen we iets zeggen over de karakteristieken van de Nederlandse tekst: het Engels is immers een uitzonderlijk letterlijke vertaling uit het Frans. Wanneer we de prozapassages in het fragment-Van Doesborch vergelijken met de corresponderende gedeelten in het Engels en Frans, dan blijkt dat de Nederlandse druk slechts ca. 70% van het woordenaantal bewaart.²⁹ Daarbij wordt geen informatie weggelaten die belangrijk is voor

---

²⁹ In deze vergelijking zijn hoofdstuktitels niet meegenomen. Ook zijn het Nederlandse refrein en de corresponderende Franse en Engelse prozatekst buiten beschouwing gelaten. Het

het verhaal. De vertaler streeft naar een zo beknopt mogelijke weergave van de inhoud door allerlei vormen van herhaling en redundantie te vermijden. Voorbeelden zijn bijwoordelijke bepalingen, opsommingen, doubletten en tautologieën, formulaire uitdrukkingen, aanspreekvormen en beleefdheidsformules. De volgende passage, waarin Helias de boze Matabrune gevangen neemt, kan als voorbeeld dienen van deze beknoptende vertaalstrategie (gecursiveerde woorden corresponderen met de Nederlandse vertaling):

NvD: *maer die c(oninck overliep) den torn, daer hy matabrune heeft gheuon(den ende hi greep)se ende werpse ter eerden* (Boekenooen, 1931, p. 87)

Fr.: *Mais quant le roy helyas le sceut Il vint a lhuys dicelle tour auecques aucuns de ses gens et par force ronpirent lhuys et la trouuerent la dedans Et aussi tost que le roy lapperceut il vint a elle de courage et la getta contre la terre* (d2r)

Eng.: *But whan Kynge Helyas knewe it, he came to the doore of the sayd toure with certayne of his folke and brake it open, and founde her therin. And as soone as the kynge apperceyued her, he came to her with grete courage and kest her to the erthe* (Lombardo, 1976, p. 91)

In de druk van Cool is deze wijze van inkorting op sommige plaatsen nog iets verder doorgevoerd (Boekenoogen, 1905: 139-140). Zoals de volgende passage laat zien, ontbreekt in de latere druk bijvoorbeeld de bijzin *recht oft hi heliam riep*. Waar de prozatekst in het fragment-Van Doesborch 1401 woorden telt, heeft de druk van Cool er 1243 (dus nog eens ruim 10% minder dan de druk van Van Doesborch).

NvD: *Ende die zwaen riep seer wonderlijc .iiij. oft .iiij. reysen, recht oft hi heliam riep, daer si al af verwondert waren.* (Boekenoogen, 1931, p. 91)

NC: *Ende de swaen riep seer wonderlijck drie oft vier reysen, [Ø] daer sy al af verwondert waren.* (Boekenoogen, 1931, p. 61)

Fr.: *Et ainsi que helyas estoit encores dedans le palais: le Cyne getta trois ou quatre merueilleux crys comme par maniere dapeler son frere. Dont le roy Oriant et la royne auecques tous ceulx que la estoient furent grandement esbays.* (d3r)

---

woordenaantal van de prozatekst in het Frans (1985) en het Engels (1963) ontloopt elkaar niet veel, maar de tekst in het fragment-Van Doesborch is met 1401 woorden beduidend ingekort.

Eng.: And thus as Helyas was yet in the palays with the kynge, *the swanne keste thre or four meruaylous cryes, as by maner to call his broder, wherof the kynge and the quene, with all theym that were there, were gretely abasshed* (Lombardo, 1976, p. 95)

In veel van de hoofdstuktitels, die we kennen uit de druk van Cool, wordt de verhaalinhoud eveneens tot de absolute kern gereduceerd. We weten natuurlijk niet of dit reeds in de druk van Van Doesborch het geval was. Maar blijkens de twee kapittelopschriften die het fragment-Van Doesborch bevat, lijkt ook daar het inkortingsprincipe van toepassing. Anders dan het Frans en het Engels heeft het Nederlands in de eerste hoofdstuktitel bijvoorbeeld geen bijzin.³⁰

NvD: (*Hoe de sw*)aen helias brueder hem verthoonde in dye riuere voor een scip (Boekenoogen, 1931, p. 88)

Fr.: *Comment le Cyne que nestoit point encores retourne en a forme humaine sapparat sur la riuere dedens vng basteau* (d2v)

Eng.: *How Helyas toke leue of the kynge his fader and of his moder, for to folowwe the aduenture of his broder the swanne, that appered on the ryuer before a shyppe* (Lombardo, 1976, p. 93)

Het veelvuldig gebruik van de directe rede in *Helias* lijkt op het eerste gezicht in tegenspraak met de algemene tendens tot bekorting. Wanneer we alle directe rede uit het fragment-Van Doesborch vergelijken met de overeenkomstige tekst in het Frans en het Engels, dan blijkt echter dat ook hier op vergelijkbare wijze in de Nederlandse tekst is gesnoeid, zij het in iets mindere mate dan wanneer we alle tekst samennemen (ca. 75% van de directe rede die we in het Frans en Engels vinden, is behouden).³¹ In de corresponderende Franse en Engelse tekst komt slechts één zin in de directe rede voor die niet in het fragment-Van Doesborch en de druk van Cool is overgeleverd.³²

---

³⁰ Het Nederlands stemt hier in zoverre met het Engels overeen dat zowel in het Nederlands (*brueder*) als in het Engels (*broder*) melding wordt gemaakt van het feit dat de zwaan Helias' broer is en dat deze broer verscheen 'voor' (*voor / before*) een schip en niet *dedans*, zoals in het Frans staat.

³¹ In het Nederlandse fragment staan 390 woorden in de directe rede (exclusief refrein), tegenover 514 in het Frans en 533 in het Engels. In de druk van Cool gaat het om 341 woorden.

³² Het gaat om de volgende zinnen: Fr.: *Et en entrant audit chasteau: rescria a haulte voix leroy Helyas en disant a ses gens. Gardez sur vostre vie que ne laissez sortir de ce lieu la fauce Matabrune La quelle desloyallement a voulu trahyr et faire morir ma bonne mere et tous ses enfans* (d2r); Eng.: *And in entrynge into the sayd castell, escryed Kynge Helyas with an hye*

Aan de bewerkingstendensen van *Helias* ten opzichte van zijn Engelse of Franse bron is tot nog toe alleen aandacht besteed door Geert Claassens in zijn proefschrift (1993) over Middelnederlandse kruisvaartromans. Hij concludeert dat de bewerker ‘impliciet een theologisch-moralistisch interpretatiekader aan zijn werk geeft’ (Claassens, 1993, p. 331). Om zijn punt te illustreren, wijst hij op de passage waarin keizer Otto Helias ervan probeert te overtuigen niet zijn vrouw te verlaten om terug te keren naar zijn geboortestad, omdat dit in strijd zou zijn met het huwelijks sacrament (Claassens, 1993, p. 331).³³ In Claassens’ optiek voegde de bewerker dit bezwaar in, evenals Helias’ antwoord dat zijn vertrek Gods wil is, om Helias aan het contemporaine publiek als een held te kunnen blijven presenteren (Claassens, 1993, p. 332). Volgens Claassens (1993, 333, n. 125) komen we dit bezwaar niet tegen in de Franse *Chevalier au Cygne*. Het voorbeeld dat Claassens geeft, is eerder moralistisch dan theologisch. Bovendien is het onduidelijk waarom Claassens de *Helias* met de Franse versroman vergelijkt, niet alleen omdat de louter handschriftelijk overgeleverde *Chevalier au Cygne* sterk verschilt van de gedrukte Franse prozaroman van ca. 1500 (waarin we het bezwaar van de keizer ook vinden), maar ook omdat Claassens overtuigd zegt te zijn door Franssens conclusie over de Engelse bron van *Helias* (waarin we het bezwaar van de keizer eveneens vinden, als letterlijke vertaling uit het Frans).³⁴ Als moralistische overwegingen al meer benadrukt zouden worden in de gedrukte traditie van de Zwaanridder, dan was dit eerder een ‘internationaal’ dan een louter Nederlands verschijnsel.

Bij een vergelijking van de Franse, Engelse en Nederlandse drukken is de algemene indruk dat deze inhoudelijk niet veel verschillen, al laten de voorbeelden hierboven zien dat de Nederlandse druk mag gelden als de meest gecompriëerde vertaling. Er is echter een uitzondering op deze tendens: de *Helias* is uitgebreid met elf zogenaamde rederijkersrefreinen. Claassens (1993, p. 332) wijst erop dat zeven van de elf refrainen ‘direct aan God gericht zijn’, een argument dat hij gebruikt om zijn visie op het eerder

---

voyce to his people, saynge, “Upon your lyues, kepe ye that the false Matabrune yssue not out of this place! The whiche vntruelly wolde haue betrayed and caused to dye my good moder and all her chyldren.” (Lombardo, 1976, p. 90-91) en NvD: *Ende die coninck hellas riep dat elck wel wacht(e dat hem die val)sche matabrune niet en ontgae* (Boekenooogen, 1931, p. 87).

³³ Claassens verwijst naar de passage waarin keizer Otto zegt: *ende u huysvrou te laten is tegen Godt ende de liefde* (Boekenooogen, 1931, p. 73).

³⁴ Het Engels heeft *and so shortly to leue your wyfe is agaynst God and charyte* (Lombardo, 1976, p. 116) en in het Frans vinden we *Et bref de laisser vostre femme sest contre dieu et charite* (e2r). Enkel het woord *shortly* / *bref* komt niet voor in de Nederlandse vertaling.

genoemde religieuze accent van de Nederlandse roman te onderbouwen.³⁵ Het blijkt echter dat alle refreinen, ook de religieuze, in meer of mindere mate zijn geïnspireerd door monologen in de Engelse of Franse prozatekst. Ook de Bijbelse motieven in de Middelnederlandse tekst zijn consequent ontleend aan de anderstalige voorbeeldtekst(en). Slechts één Bijbelse allusie lijkt een toevoeging van de Nederlandse dichter. Deze komt voor in het derde refrein dat volgt op de passage waarin de jager de opdracht krijgt Helias en de zes andere kinderen te doden. In plaats daarvan besluit hij ze in het bos op zijn mantel achter te laten. De smartkreten van het afscheid in het eerste couplet zijn geïnspireerd door de tekst die we ook in het Frans en Engels terugvinden, maar in het tweede couplet vervolgt de dichter: *Godt almachtich sal u behoe-den mede, / Als hy de kinderen dede int blakende vier / Des gloeyende ovens in lijve in lede* (Boekenoogen, 1931, p. 16). Daarin zou men een verwijzing kunnen lezen naar de drie jonge mannen die door Nebukadnezar in de oven werden gegoooid, omdat ze weigerden een afgod te aanbidden (Daniël 3:1-30).

Bij drie van de ‘religieuze’ refreinen worden tekstequivalenten van het Frans of Engels verwerkt in alle strofen met uitzondering van de princestrofe. In de vier overige gebeden is de anderstalige bron enkel geïncorporeerd in de eerste strofe; de overige strofen bieden daar variaties op het aangesneden thema.³⁶ Deze strategie kan worden gevisualiseerd door in het enige refrein dat is overgeleverd in het fragment-Van Doesborch de tekstgedeelten te markeren die corresponderen met de Franse en Engelse prozatekst. In dit refrein neemt Helias afscheid bij zijn vertrek naar Nijmegen. Het valt op dat vooral de tekstgedeelten die niet in rijmpositie staan zeer nauw aansluiten bij de anders-talige versies.

---

³⁵ Claassens vermeldt niet om welke refreinen het gaat. Mogelijk doelt hij op refrein 3, 4, 5, 6, 7, 9 en 10. Refreinen 1 en 2 gaan over de liefde, refrein 11 is de afscheidsrede van Helias en in refrein 8 roept koning Oriant in eerste instantie zijn vrouw aan, en richt hij zich vervolgens tot God. Maar in de refreinen die in eerste instantie ‘aan God gericht’ zijn, worden soms ook andere personages aangeroepen, bijv. de ‘kinderen’ in het derde refrein en Matabrune in het zesde.

³⁶ Sommige teksten uit de onderzochte periode bevatten refreinen die niet of nauwelijks een relatie met het proza hebben. Volgens Resoort geldt dit bijvoorbeeld voor de refreinen in de *Borchgravinne van Vergi* (1558-1560) en zelfs voor een refrein in de toneeltekst *Elckerlijc*, waarvan hij opmerkt dat het ‘afgezien van één versregel, in de mond van elke berouwvolle zondaar zou passen’ (Resoort, 1988, p. 173). Ook in *Frederick van Jenuen* (*ca. 1518; 1531) en *Peeter van Provençen* (ca. 1517) komen refreinen voor die geen relatie hebben met het proza. De refreinen in *Helias* verwerken daarentegen verhaalelementen uit de brontekst en zijn onmiskenbaar voor de roman geschreven.

<p><i>Mon trescher et honnore pere, et vous aussi ma bonne mere Ensemble mes freres ma seur et tous mes parents. Il est maintenant besoing et necessite que ie preigne conge de vous</i> <i>Car voy la icy pres dedans la riuere mon frere le Cine. Le quel me vient querir dedans vng bateau quil a conduit et amene a riue en moy attendant Par quoy. Sachez monseigneur mon pere que ie vous rendz la couronne royalle quil vous auoit pleu moy donner et remetz du tout en vos mains le royaume de lisle fort. Et ainsi humblement prens conge de vous: en delaisant ce noble pais: pour moy en aler au commandement de nostre saulueur iesucrist par la conduite de mon frere:</i></p>	<p><i>'My ryght dere and honoured fader, and you also, my swete moder, with all my bredren and syster, and frendes here presente. It is now needeful and conuenient that I take leue at you. For hereby, within the ryuer, is my broder the swanne, that cometh to fetch me in shyppe that he ledeth and guydeth to the wharfe in abydyng me. Wherefore knowe ye, my lorde my fader, that I rendre to you the crowne ryall, the whiche it pleased you to gyue me. And I remytte hole into your handes the realme of Lylefort. And thus hymbly I take leue of you in leuyngs this noble countre, for to go at the commaundement of our Lorde, by the conduyngye of my broder.</i></p>	<p><i>Mijn gheminde eerweerdighe vadere</i> <i>Duechelijcke moeder, ende broeders allega(dere)</i> <i>Lief suster, ende alle mijn vrienden isamen,</i> <i>Tis nootlic dat ic wt goeder adere</i> <i>Mijnlic oorlof neme, weest drucs ontladere</i> <i>Bidit god dat hi mi hoede van blamen</i> <i>Want mijn broeder die zwaen naer tgodlijc ra(men)</i> <i>Comt mi halen in een scip dat hi heeft bracht(t)</i> <i>Aent landt, daer hi mi sonder beschamen</i> <i>Verbeyt, so ghi sien moecht hoe hy wacht</i> <i>Dus die conincklijcke crone vader hooch geacht</i> <i>Die ghi mi van lylefort hebt gegheuen</i> <i>Die stelic weder geheelijc in uwer macht</i> <i>Ende in iwen handen vader verheuen</i> <i>Ick neem oorlof aen v allen, diet hoort oft si(et)</i> <i>Ter liefsten gods reysende daer hijt ghebiet.</i></p>
<p><i>car iay ferme esperance en moy: que dieu a fait tout pour le mieulx. Et quil a encores voulu laisser en espee de Cyne pour me conduire et seurement mener a quelque bon port: ou ie pourray a son digne vouloir faire quelque fruct vertueux. Si men iray avecques lay: et a iesucrist vous command.</i></p>	<p><i>For I haue stedfast hope in me that our Lorde hath done all for the best, and that He wyl leue hym yet in the fourme of a swanne for to gujde and lede me surely to some good porte whereas I may to His dygne wyl doo some vertuous fruyte. And thus wyl I goo with hym, and to Iesu Cryst I commaunde you.'</i></p>	<p><i>Bider bewisinge van mijnen broeder den zw(ane)</i> <i>Ende ter eeren gods pijnic te bestane.</i> <i>Dees reyse, want ic mi betrouwe bouen mat(en)</i> <i>In god, al heeft hi mijn broeder inder gheda(ne)</i> <i>Vanden zwaen ghelaten, ic hoop noch tonft(ane)</i> <i>(Bi cracht zijn)der hulpen troost bi baten</i> <i>(God heefften)licht in dees ghedachte ghelaten</i> <i>(Om mi in ee)nighe goede hauen te leyen</i> <i>(Daer ic sijn)en wertigen wille wt caritaten</i> <i>(Ende godevrucht) mach doen, dus willen scheyden</i> <i>(Adieu vader) adieu moeder, ten baet gheen beyen</i> <i>(Adieu broede)rs, adieu suster, adieu gheminde.</i> <i>(Adieu vrienden) ghemene, adieu met schreyen</i> <i>(Adieu al te sa)men die ic hier vinde.</i> <i>(Hier mede ic) mi op die vaert bewinde</i> <i>(Ic beveel mi die) gods moeder, wats gheschiet</i> <i>(Ter liefden) gods reysende daer hijt ghebiet</i></p>

Gemindje broeder die zwaen ic ben bereet
 (Aldaer te rey)sen daer ghi mi leet
 (Ic en twyfele) niet die hoghe gods ghewelt
 (En heeft v du)s ghelaten bi gracien breet
 (Om sonderlijnghe saken die hi alleene weet
 (Ende dat gi m)ijn leytsman wesen selt.
 (Mijn hope ende mijn wille is vast ghestelt
 (In gods wille) sonder eenich cesserren.
 (Want sijn cr)acht is grondeloos ende onghetelt
 (Wil hi mi he)lpen wie sal mi blameren
 (Niemant so) scriture can declareren
 (Hier op stelic) dan mijn hopen al
 (De viant noch) de mensche en mogen mi niet twee veren
 (Belette)n des bi mi noch ghebueren sal
 (Dus bi der go)dlijcker gracien toe val.
 (Ben ic gew)illich vaet mijn bediet
 (Ter liefden g)ods reysende daer hijt ghebiet

 (Princelike) coninck in wiens handen
 Staen alle prouintien, steden, en landen
 Wilt mi bewaren ende den zwaen mijnen broedere.
 Beschermt ons van scaden ende van scanden
 Ende den coninck van lijlefort der waranden.
 Mijn beminde vader, ende ooc mijn moedere
 Ende alle mijn brueders ende suster vroedere.
 Wy nemen oorlof, welck is een droeue liet
 Ter liefden gods reysende daer hijt ghebiet

La Généalogie (d3r)

Lombardo, 1976, p. 94

Boekenooogen, 1931, p. 89-91

De overwegingen voor het invoegen van refreinen in prozateksten zijn in het onderzoek al vaker onderwerp van discussie geweest. We zien dat veel vroeg-zeestiende-eeuwse prozaromans, zoals *Buevijn van Austoen* (1504; 1511), *Floris ende Blanceflour* (ca. 1517), *Peeter van Provencen* (ca. 1517) en *Hughe van Bourdeus* (ca. 1540), werden opgeluisterd met refreinen. Er is gesuggereerd dat dergelijke interpolaties het prozaverhaal konden verlevendigen (Debaene, 1949, p. 3) of geschikt werden bevonden voor het weergeven van de gemoedstoestanden van personages (Resoort, 1988, p. 168-179). We moeten ze echter ook bezien in relatie tot een ander veelvoorkomend type versinterpolatie in die periode (dat soms in combinatie met de refreinen voorkomt), namelijk dat van de dramatische dialoog. In teksten als de *Destructie van Troyen* (1497-1500; 1508-1515), *Buevijn van Austoen* (1504; 1511), *Frederick van Jenuen* (*voor 1518; 1531) en *Merlijn* (ca. 1540) wordt het proza afgewisseld met versdialogen die van clauskoppen zijn voorzien, waardoor de indruk wordt gewekt dat de gebeurtenissen zich op het toneel voltrekken. In navolging van Hummelen (1971, p. 17) beargumenteert Coigneau (2001, p. 213) overtuigend dat dergelijke passages ‘op toneelmatige wijze als deel van een zichtbaar gebeuren kunnen en moeten worden gelezen’. Deze ‘dramatische’ functie van verzen lijkt in de *Helias* minder effect te hebben wanneer de refreinen aan het eind van een hoofdstuk staan of wanneer de verteller direct een ander onderwerp aansnijdt.³⁷ Een dergelijk dramatisch effect wordt daarentegen wel bereikt op die plaatsen waar een refrein resoneert met een daarop volgende handeling of zelfs een miraculeuze gebeurtenis lijkt uit te lokken.³⁸ Van dat laatste is sprake in refrein 4 (waarin na een gebed van de heremiet een geit wordt gezonden om de kindertjes te zogen), in refrein 9 (waarin Helias na een gebed van diens moeder op Gods bescherming kan rekenen in zijn tweegevecht met de verrader) en in refrein 10 (waarin een blinde weer kan zien na een gebed van Helias).

Zowel het refrein als het toneel zijn genres die bij uitstek werden beoefend door rederijkers, wat een van de redenen is dat zij worden geassocieerd met de totstandkoming van de prozaromans (Coigneau, 2001, p. 213; De Bruijn 2017a). Het feit dat de literaire cultuur op dat moment werd gedomineerd door de bloeiende rederijkerij wekt tevens het vermoeden dat het interpoleren van verzen een ingreep was die tevens werd bepaald door verwachtingen ten

³⁷ Dit is het geval bij de refreinen 2, 5, 6, 7 en 8.

³⁸ Zie voor deze handelingen: koning Oriant die wordt bevangen door liefde in refrein 1, Marcus die huilend afscheid neemt van de zeven kindertjes op zijn mantel in refrein 3 en Helias die afscheid neemt van zijn familie en vrienden in refrein 11.

aanzien van de vorm. Zo constateerde Debaene (1951, p. 59-60) op basis van overeenkomsten tussen *Frederick van Jenuen* en *Broeder Russche* enerzijds en tussen *Frederick van Jenuen* en *Alexander van Mets* anderzijds dat bepaalde delen uit de versinterpolaties werden 'hergebruikt'. In de *Borchgravinne van Vergi* zien we een dergelijke recycling in een vrij extreme vorm: in deze tekst werden bestaande refreinen opgenomen, waarvan de strekking in sommige gevallen zelfs strijdig is met het proza (Resoort, 1988, p. 155-161). Hoewel de interpolaties dan nog steeds kunnen bijdragen aan het performatieve karakter van de tekst, wekken deze voorbeelden de indruk dat het invoegen van verzen tevens conventioneel van aard was (De Bruijn, 2017a). Dat blijkt ook uit het feit dat alle versinterpolaties in Van Doesborchs editie van *Frederick van Jenuen* (*ca. 1518) zijn vervangen door proza in zijn Engelse uitgave *Frederyke of Jennen* (1518). En terwijl de vermoedelijk bij Van Doesborch verschenen editie van *Mariken van Nieumeghen* (*voor ca. 1515) vrijwel geheel uit verzen bestaat, is de door hem gedrukte Engelse vertaling *Mary of Nemmegen* (ca. 1515) eveneens in proza geschreven (Franssen, 1990, p. 61). Tot slot is het vermeldenswaard dat in de vroegzestiende-eeuwse Lage Landen narratieve verstekten werden gedrukt waaraan juist prozapassages zijn toegevoegd (zoals de *Verloren sone*, ca. 1540), met als resultaat dat de drukken van deze teksten er gelijkaardig – en voor het publiek als narratieve teksten herkenbaar – uitzagen.

De refreinen in de *Helias* liggen in de lijn van het proza. Ze lijken voor te komen op plaatsen waar er in de Franse en Engelse teksten een gebed staat met genoeg persoonstekst om als inspiratie te kunnen dienen voor een gedicht. Anders dan lyrische interpolaties in bijvoorbeeld de *Merlijn* van ca. 1540 voegen deze refreinen geen nieuwe informatie toe (De Bruijn 2017b), maar variëren ze op het aangesneden thema van de anderstalige bron. De refrein-interrupties lijken evenredig te zijn verdeeld over de tekst tót aan Helias' vertrek naar Nijmegen op ongeveer twee derde van het verhaal; opmerkelijk genoeg komen er daarna geen refreinen meer voor. We kunnen natuurlijk niet met zekerheid zeggen of deze refreinen reeds in Van Doesborchs editie ontbraken, maar zeker is wel dat de Franse of Engelse drukken geen gebedstekst bevatten die substantieel genoeg is om ter inspiratie te kunnen dienen voor een lyrische uitweiding. Toegegeven, vier van de refreinen in *Helias* bevatten geen gebeden, maar andere tekst in de directe rede. Dergelijke tekst komt wel voor in het laatste derde van het verhaal, maar nodigde desalniettemin niet uit tot een lyrische uitweiding vanaf het vertrek van Helias. Had het verhaal vanaf dit punt misschien een voltooide status? Was het de dichter niet gelukt

om alle voorziene gedichten te voltooien? Of zouden er typografische redenen zijn geweest voor het feit dat we geen refreinen vinden in de laatste drie van de vermoedelijk elf katernen?³⁹ De fragmentarische staat van de editie-Van Doesborch laat een duidelijk antwoord op deze vragen niet toe.

7. EEN ANDER TYPE EDITIE

Ondanks de inhoudelijke overeenkomsten tussen het Franse, Engelse en Nederlandse *Helias*-verhaal, hebben we te maken met drie verschillende typen edities. Deze verschillen hangen vooral samen met de ontstaanscontext van de werken. Pierre Desrey, die niet toevallig faam had verworven als kroniekschrijver, presenteert het Franse Zwaanriddersverhaal als het eerste deel van een drieluik dat de afstamming van Godfried van Bouillon en de eerste twee kruistochten tot en met de troonsbestijging van Philips de Schone beschrijft. Het feit dat de Franse tekst expliciet is opgedragen aan koning Louis XII en dienst oom, Engelbrecht van Kleef, graaf van Nevers, benadrukt dat het hem ging om de ‘revendication généalogique de cette maison’ (Suard, 1987, p. 154), iets wat ook blijkt uit het gebruik van het woord *Généalogie* in de Franstalige titel. Te midden van alle historische bronnen die Desrey gebruikt (en maar al te graag citeert), is het duidelijk fictionele Zwaanriddersverhaal een vreemde eend in de bijt. Niettemin vormde dit voor hem geen beletsel om met het woord ‘kroniek’ naar het hele werk te verwijzen (Suard, 1987, p. 155).

De Engelse vertaling van de *Généalogie* omvat enkel het *Helias*-verhaal, dat opvallend getrouw werd vertaald door Wynkyn de Wordes vaste vertaler Robert Copland. Ook de houtsneden werden gekopieerd naar de Franse druk.⁴⁰ Nieuw is enkel de proloog, die laat uitschijnen dat de instigator van de vertaling, hertog Edward van Buckingham, de lineaire afstammeling van de Zwaanridder is. Ook de Engelse editie had kennelijk een genealogische verantwoording tot doel. Niets van dat alles blijkt overigens uit de rest van

---

³⁹ Van Doesborchs editie telde vermoedelijk 11 katernen, waarvan enkel het achtste (genummerd als ‘H’) bewaard is gebleven. De drie katernen die waarschijnlijk volgden, zouden geen refreinen hebben bevat.

⁴⁰ Volgens Meale (1992: 292, n. 32) geldt dit ook voor de illustraties: ‘it is clear, however, that de Worde had cuts copied and adapted from Jean Petit’s edition of *La Genealogie auecques les gestes & nobles faitz darmes du trespreux et renomme prince Godeffroy de Boulion* (Paris, 1504)’.

de tekst of uit het titelblad, dat het verhaal op een voor verhalende teksten kenmerkende wijze presenteert als *the History of the noble Helyas, Knight of the Swanne* (f. 1r). In uitvoering is de druk van vergelijkbare luxe als zijn Franse bron [zie bijlage 1 en 2]. Het feit dat De Wordes editie zowel op papier als perkament werd gedrukt, laat zien dat het niet moeilijk moet zijn geweest om de kosten van de Engelse vertaling te dekken (Lombardo, 1976: ii).⁴¹

Waar de prologen in de Engelse en Franse versies het toelaten de drukken te plaatsen in een adellijk receptiemilieu, introduceert de proloog in de Nederlandse druk van Cool slechts de Zwaanridderthematiek. Van Doesborchs druk is te fragmentarisch om te kunnen vaststellen of er ooit een proloog is geweest. Maar ook als dit het geval zou zijn, valt te betwijfelen of de proloog opheldering zou kunnen geven over het ontstaans- of receptiemilieu. Uit andere vroeg zestiende-eeuwse drukken van verhalende teksten is hieromtrent alleszins niets af te leiden. De enige indicatie voor het ontstaansmilieu zijn de refrainen, die voorzichtig wijzen in de richting van de rederijkerij. Hoe dan ook maakt de *Helias* een sobere indruk in vergelijking met zijn Franse en Engelse tegenhangers [zie bijlage 3]. De eenvoudige initialen en de lagere kwaliteit van de enige bewaarde houtsnede in Van Doesborchs uitgave – toevallig de iconische voorstelling van de zwaan die Helias' boot naar Nijmegen trekt – wekken de indruk dat de *Helias* een doorsnee editie is.

De wijze van bekorting in de Nederlandse *Helias*-vertaling, waarbij de inhoud van het Zwaanridderverhaal volledig wordt bewaard, maar allerlei overbodige details worden geschrapt, is geen zeldzaamheid binnen het corpus van gedrukte (proza)romans uit deze periode. We zien iets vergelijkbaars in andere contemporaine werken, zoals Leeus editie van de Nederlandse *Meluzine* uit 1491 (Zeldenrust, 2015, p. 142), Jan van Doesborchs *Buevijn van Austoen* uit 1504 (Debaene, 1951, p. 46-47), Van Doesborchs *Van Jason ende Hercules* en *Die historie van den stercken Hercules* uit 1521 (Besamusca, 2017) de *Verloren sone* van ca. 1540 (Faems, 2009, p. 191-195) en de recent opgedoken Nederlandse editie van *Galien rethore* uit het begin van de zestiende eeuw. Over de bekorting van de laatste tekst merkt Kuiper op: 'Op die manier werd het boek een stuk dunner en betaalbaarder' (Kuiper, 2016). Deze financiële motivatie kan ook in *Helias* een rol hebben gespeeld, maar staat daar wel in contrast met de interpolatie van de refrainen, die niet enkel door

---

⁴¹ Het compleet bewaarde perkamenten exemplaar wordt bewaard in de Library of Congress in Washington; fragmenten van het papieren exemplaar zijn te vinden in de British Library.

hun uitvoerigheid, maar ook door hun versvorm geen economisch voordeel boden. De voorbeelden van de bekortingen in de Nederlandse tekst maken duidelijk dat de vertaler ernaar streefde de inhoud van het verhaal zoveel mogelijk te behouden. Dat zijn Franse en Engelse collega's zich bedienden van bloemrijker taalgebruik heeft ertoe geleid dat de anderstalige edities uitvoeriger zijn. Mogelijk kwamen de refreinen tegemoet aan de wens om ook in de Nederlandstalige editie een zekere ornamentiek aan te brengen. De lyrische interpolaties in *Helias* beantwoordden aan de literaire eisen die er aan deze vroege gedrukte romans gesteld werden. Indien het zo is dat de vertaler niet enkel een Franse bron gebruikte, maar ook te rade ging bij een Engelse editie, illustreert dat des te meer zijn zorg om een mooi eindresultaat.

Literatuurlijst

- Behr, M.** (2014). *Buchdruck und Sprachwandel. Schreibsprachliche und textstrukturelle Varianz in der 'Melusine' des Thüring von Ringoltingen (1473/74-1692/93)*. Berlin: De Gruyter.
- Besamusca, B.** (2017). 'Tekst en beeld in twee drukken van Jan van Doesborch: *Van Jason ende Hercules* en *Die historie van den stercken Hercules*'. In: *Spiegel der Letteren* 59 (2017) (geaccepteerd).
- Boekenoogen, G.J.** (ed.) (1905). *Historie van den jongen geheeten Jacke*. Leiden: Brill.
- Boekenoogen, G.J.** (ed.) (1931). *Historie van den ridder metter swane*. Leiden: Brill.
- Busken Huet, G.** (1906). 'De Zwaanridder en zijn moeder'. In: *De gids* 70 (1906): 415-440.
- Claassens, G.H.M.** (1993). *De Middelnederlandse kruisvaartromans. Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de letteren*. Thesaurus 4. Amsterdam: Schiphouwer en Brinkman.
- Coigneau, D.** (2001). 'Drama in druk, tot circa 1540'. In: Van Dijk, H., en Ramakers, B., *Spel en spektakel. Middeleeuws toneel in de Lage Landen*. Amsterdam: Prometheus (Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen), p. 201-214 en 352-359.
- Debaene, L.** (1949). 'Rederijkers en prozaromans'. In: *De gulden passer* 27: 1-23.
- Debaene, L.** (1951). *De Nederlandse volksboeken. Ontstaan en geschiedenis van de Nederlandse prozaromans, gedrukt tussen 1475 en 1540*. Hulst, 1977 [1951].
- De Bruijn, E.S.** (2017a). 'Das Spiel der Stimmen. Performative Verspassagen in einigen niederländischen Prozaromanen (ca. 1500-1540)'. In: Unzeitig, M., Schrott, A. en Miedema, N. (red.), *Stimme und Performanz in der mittelalterlichen Literatur*. Berlin: De Gruyter, p. 133-154.
- De Bruijn, E.S.** (2017b), 'To Content the Continent. The Dutch Narratives *Merlijn* and *Jacke* Compared to Their English Counterparts'. In: *TNTL* 133 (in druk).

- Derendorf, B.** (1996). *Der Magdeburger Prosa-Äsop. Eine mittelniederdeutsche Bearbeitung von Heinrich Steinhöwels 'Esopus' und Niklas von Wyles 'Guiscard und Sigismunda'. Text und Untersuchungen.* Köln etc.: Böhlau Verlag.
- Dicke, G.** (1994). *Heinrich Steinhöwels 'Esopus' und seine Fortsetzer. Untersuchungen zu einer Bucherfolg der Frühdruckzeit.* Tübingen: Niemeyer.
- Faems, A.** (2009). 'De verloren sone: een parabel int langhe'. In: Van Humbeeck, B., V. Rousseau & C. Windey (red.), *Vechten met de engel. Herschrijven in de Nederlandstalige literatuur.* Antwerpen/Apeldoorn: Garant, p. 185-206.
- Floegel, W.** (1945). 'Het Nederlandsche volksboek "Historie van den ridder metter swane". Oorsprong en navolgingen'. In: *Revue belge de philologie et d'histoire* 24: 73-90.
- Franssen, P.J.A.** (1990). Tussen tekst en publiek. Jan van Doesborch, drukker-uitgever en literator te Antwerpen en Utrecht in de eerste helft van de zestiende eeuw. Amsterdam: Rodopi.
- Hecker, B.** (1982). *Julien Macho Esope. Eingeleitet und herausgegeben nach der Edition von 1486.* Hamburg (dissertatie).
- Hummelen, W.M.H.** (1971). Versdialogen in prozaromans. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in de Nederlandse letterkunde m.u.v. de twintigste eeuw aan de katholieke universiteit te Nijmegen op donderdag 21 oktober 1971. Nijmegen: Brakkenstein.
- Kuiper, W.** (2016). 'Galien Rethore on-line!'. In: *Neerlandistiek. Online tijdschrift voor taal- en letterkundig onderzoek* (14 december 2016). URL: <http://www.neerlandistiek.nl/2016/12/galien-rethore-on-line/>
- Lombardo, S.D.** (ed.) (1976). *Wynkyn de Worde and his 1512 Edition of "Helyas, Knyght of the Swanne"*. PhD diss., Indiana University.
- Meale, C.M.** (1992). 'Caxton, de Worde, and the Publication of Romance in Late Medieval England'. In: *The Library* ser. 6, vol. 14: 283-298.
- Mukai, Tsuyoshi,** 'De Worde's 1498 Morte Darthur and Caxton's Copy-Text'. In: *The Review of English Studies* 51 (2000): p. 24-40.
- Parsons, B. & B. Jongenelen** (2012). "'In which land were you born?": Cultural Transmission in the Historie van Jan van Beverley'. In: *Medieval English Theatre* 34: 30-76.
- Pesch, P.N.G.** (1985). 'Het Nederlandse volksboek van *Merlijn*: bron, drukker en datering'. In: De Nave, F. (red.), *Liber amicorum Leon Voet. Speciale aflevering De Gulden Passer* 61-63 (1983-1985): 303-328.
- Resoort, R.J.** (1988). Een schoone historie vander borchgravinne van Vergi: onderzoek naar de intentie en gebruikssfeer van een zestiende-eeuwse prozaroman. Middeleeuwse studies en bronnen 9. Hilversum: Verloren.
- Suard, F.** (1987). 'Pierre Desrey et *La Généalogie de Godefroy de Bouillon*'. In: Bender, K.H. en Kleber, H. (red.), *Les épopées de la croisade. Beiheft Zeitschrift für französische Sprache und Literatur* 11: 151-162.

- Weill, I. & Suard, F.** (2014), '*Généalogie de Godefroi de Bouillon* de Pierre Desray'. In: Colombo Timelli, M. e.a. (red.), *Nouveau Répertoire de mises en prose (XIVe-XVIe siècle)*. Textes littéraires du Moyen Âge 30. Paris: Classiques Garnier.
- Wijngaards, M.** (ed.) (2005). *De wonderlijke historie van de Zwaanridder die in Nijmegen aankwam*. Wageningen: Inco-Hippo.
- Zeldenrust, L.** (2015). *Mutations of an Animal-Human Hybrid Monster: The Western European Mélusine Translations (c. 1400-1600)*. PhD diss., Queen Mary, University of London.

et à la peine q'ie souffreray a mourir puisse estre toinee sil luy plaist en la satisfaction de tous mes pechez. Et d'autre part ie vous supplie q'le me pardonnez aussi/ car ie meurs voluntaiement et si vous pardone ma mort Et certes dist le roy helyas: ie le vous pardone quāt a ma part: mais si mourez vous par iustice: et ie prie a dieu q'le vous veul le pardonner Adoncqs fut mis le bois et les espines seiches a ten tour de Databune: et le feu debēs. Si fut arse et bruslee pour ses demerites deuant tout le peuple. Et quāt l'execution fut faicte Le roy avecqs ses gēs sen est diligēment retourne a lisse soit ou il fut a hōneur receut: et puis vint annoncer a sa mere ce q'l auoit fait en disāt Ma mere respoysez vous/ car vous estes presentemēt degee de la peruerse Databune: la quelle iay fait ardie et brusler pour ses demerites Et la toyne luy respōdit Mon cher filz: ie vous remercie Jhesus luy veulle pardonner a lame Et ainsi demurerent ampables ment en bonne paix dont tout le peuple fut ioieuz.

Comment le Lync q' n'estoit point encores retourne en la forme humaine s'apparut sur la riuere dedens Vng dastea:

Dies aucun tēps q'le vertueuz roy helyas eut possede le royaume de lisse soit en bone paix et iustite de iustice Aduint Vng iour a lisse estoit en son palais regardāt deuers la riuere il vid et apperceut le cyne sans Vng de ses freres: le quel n'estoit point encores retourne a son humain forme: pour ce q' sa chainne auoit este sōdue pour faire Vne coupe a mataune ainsi q' deuant est faicte mention Et estoit iceluy Lync dedens leaue deuant Vng dastea: ainsi il amena a riuere: cō attendant le roy helyas. Et quāt le dit roy le vid il dist en so mesmes Doicy vne significacion q' dieu meuoie pour me demōstrer q' ie mē dois aler y a pōuite

BIJLAGE 1: *La genealogie avecques les Gestes* (Paris, Petit, ca. 1500), Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ink. 15-F-18, fol. D2v

Chyflory of Helyas

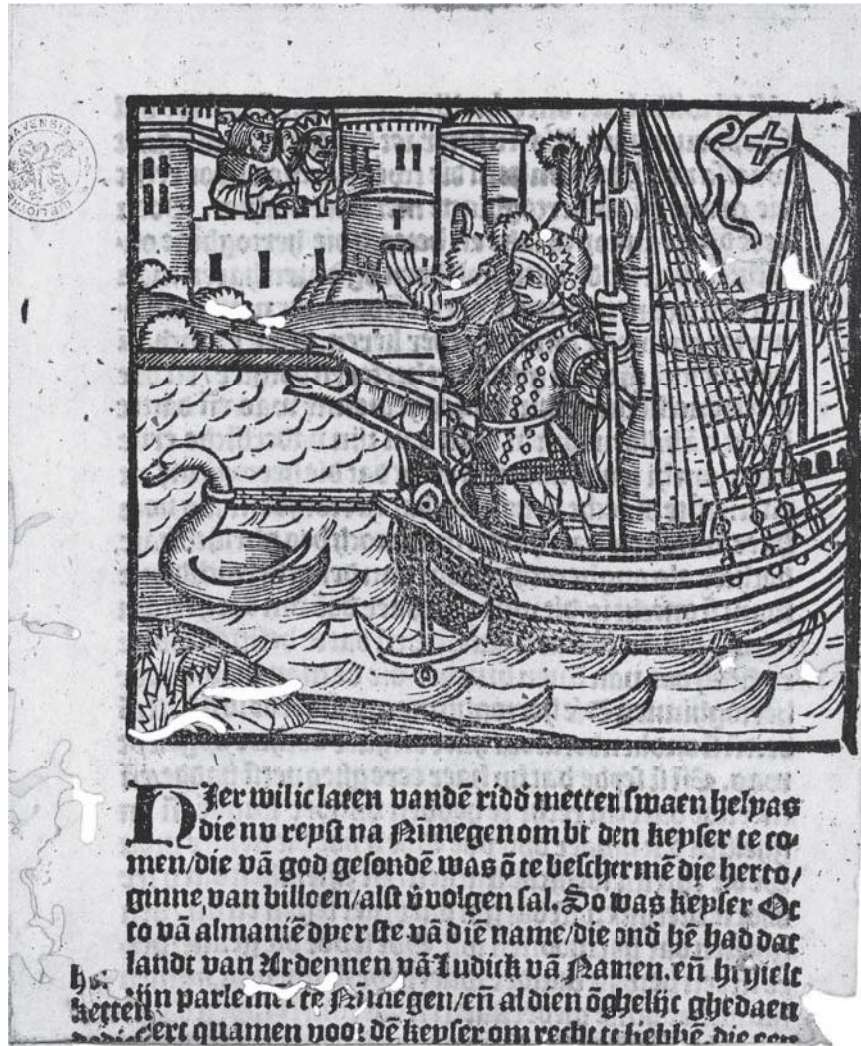
So she helde her styl for that tyme / & they abode the spa-
ce of vii. yere lyuyng in loue & cordyalyte one w the other
And in this tyme durynge the auncyent duchesse moder
of the good Helyas wyfe was yeldd in relygyon / lyke as
she had promysed & bowed to god.

How Helyas the noble duke of Boulyon left his londe
for y his wyfe dysobeyed his commaundement / & after
thel wanne his broder brought hym to Rymate to the
emperour Otton. Ca. xxxii.

BIJLAGE 2: *Helyas, Knyght of the Swanne* (London, De Worde, 1512), Washington, Library of Congress, PR2235.C7, fol. G8v

BIJLAGE 3: fragment van *Helias* (Antwerpen, Van Doesborch, ca. 1512-1520), Gent, Universiteitsbibliotheek, BIB.ACC.025068

